

वर्ग सप्तम [कक्षा-7] विषय - संस्कृत

प्रथमः पाठः - सुभाषिताग्नि [सुभाषित]

पाठ - 01

श्लोक 01 - पृथिव्यां विधीयते ॥

शब्दार्थ - पृथिव्यां = धरती पर; सुभाषितम् =
सुंदर वचन; मूर्धः = मूर्खों के द्वारा;
पाषाणखण्डेषु = पत्थर के टुकड़ों में; रत्नसंज्ञा =
रत्न का नाम; विधीयते = किया / समझा जाता है

अनुवाद - पृथ्वी पर जल, अन्न और सुंदर वचन
(सुभाषित) ये तीन रत्न हैं। मूर्ख लोगों ने
पत्थर के टुकड़ों (हीरा, पन्ना आदि) को
रत्न का नाम दिया है।

श्लोक 02 - सत्येन धार्यते तपते वाति सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

शब्दार्थ - सत्येन = सत्य के द्वारा; धार्यते =
धारण किया जाता है; तपते = जलता है;
वाति = बहती है; वायुश्च = (वायुः + च)
और पवन; सर्वं = सब कुछ; प्रतिष्ठितम् =
स्थित है।

अनुवाद - पृथ्वी सत्य के द्वारा ही धारण की
जाती है। सूर्य सत्य के द्वारा ही तपता है।
वायु भी सत्य के द्वारा ही बहती है। अतः
सब कुछ (सम्पूर्ण संसार) सत्य में ही समाहित
है।

श्लोक 03 - दाने

वसुन्धरा ॥

शब्दार्थ — तपस्वि = तपस्या में; शीर्ष = बल में;
 विनये = विनम्रता में; नये = नीति में;
 विस्मयः = आश्चर्य; बहुरत्ना = अनेक रत्नों वाली;
 वसुंधरा = पृथ्वी ।

अनुवाद — दान में, तप में, बल में, विज्ञान में,
 विनम्रता में तथा नीति में आश्चर्य नहीं
 करना चाहिए क्योंकि पृथ्वी पर अनेक रत्न हैं ।

श्लोक 04 — सन्दिरेव किञ्चिदाचरेत् ॥
 शब्दार्थ — सन्दिरेव (सन्दिः + एव) = सज्जनों के साथ ही;
 सहास्रीत (सह + आसीत्) = साथ बैठना चाहिए;
 कुर्वीत = करना चाहिए; सञ्जतिम् = साथ;
 सन्दिर्विवादम् (सन्दिः + विवादम्) = सज्जनों के साथ
 झगड़ा; नासन्दिः (नः + सन्दिः) = दुष्टों के साथ;
 किञ्चित् = कुछ भी ।

अनुवाद — (हमें) सज्जनों के साथ ही बैठना चाहिए,
 सज्जनों की ही संगति करनी चाहिए । सज्जनों
 के साथ ही झगड़ा और मित्रता रखनी चाहिए ।
 असज्जन अर्थात् दुष्ट व्यक्तियों के साथ हमें
 कुछ भी व्यवहार नहीं करना चाहिए ।

श्लोक 05 — धनधान्यप्रयोगेषु भवेत् ॥

शब्दार्थ — धनधान्यप्रयोगेषु = धन और धान्य
 के प्रयोग में; संग्रहेषु = इकट्ठा करने में;
 आहारैः = भोजन में; व्यवहारैः = व्यवहार में;
 व्यक्त लक्ष्यः = संकीर्ण ।

अनुवाद — धन और धान्य (अनाज) का प्रयोग
 (खर्च) करने में, विद्या धर्मित करने में,
 भोजन तथा व्यवहार करने में, संकीर्ण न
 करने वाला व्यक्ति सर्वत्र सुरक्षित रहता है ।

श्लोक 06 — क्षमावशीकृतिलोके दुर्जनः ॥
 शब्दार्थ — क्षमावशीकृतिलोके (क्षमावशीकृतिः +
 लोके) = संसार में क्षमा करना (सबसे बड़ा)
 वशीकरण है; शान्तिस्वप्नः = शान्ति की तलवार;
 करै = हाथ में; दुर्जनः = दुष्ट व्यक्ति ।

अनुवाद — संसार में क्षमा करना (सबसे बड़ा)
 वशीकरण है। क्षमा से डीन-सा कार्य सिद्ध
 नहीं किया जा सकता। जिस व्यक्ति के हाथ
 में शान्ति की तलवार होती है, दुष्ट व्यक्ति
 भी उसका कुछ नहीं बिगाड़ सकता है ।

अभ्यासः

01. उत्तर — सभी श्लोकों को स्वर के साथ जाहें ।

02. यथायोग्यं श्लोकान् मेलयत (श्लोक अंशों का उचित मिलान करे) —

उत्तर — क धनधान्यप्रयोगेषु विस्मयी न हि कर्तव्यः सत्येन धार्यते पृथ्वी समिद्धिर्वाहं मैत्री च आहारे व्यवहारे च	→	→	→	→	ख विद्यायाः संग्रहेषु च बहुरत्ना वसुन्धरा सत्येन तपते रविः । नासमिद्धिः किञ्चिदाचरेत् । त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।
---	---	---	---	---	---

03. एकपदेन उत्तरत (एकपद में उत्तर दें) —

- (क) पृथिव्यां कति रत्नानि ? उ० ⇒ त्रीणि ।
 (ख) मूर्धैः कुत्र रत्नसंज्ञा विधीयते ? उ० ⇒ पाषाणखण्डेषु ।
 (ग) पृथिवी केन धार्यते ? उ० ⇒ सत्येन ।
 (घ) कुंः सङ्गतिं कुर्वीत ? उ० ⇒ समिद्धिः ।
 (ङ) लोकैः वशीकृतिः का ? उ० ⇒ क्षमा ।

04. रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य प्रश्नविमीर्णं कुरुत (रेखाङ्कित पदों के आधार पर प्रश्ननिर्माण करें) —

- (क) सत्येन वाति वायुः । उ० ⇒ कुं ।
 (ख) समिद्धिः ख सहासीत । उ० ⇒ कुंः ।
 (ग) वसुन्धरा बहुरत्ना भवति । उ० ⇒ कुं ।
 (घ) विद्यायाः संग्रहेषु त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ।
 उ० ⇒ कस्या ।
 (ङ) समिद्धिः मैत्रीं कुर्वीत । उ० ⇒ काम ।

05. प्रश्नानामुत्तराणि लिखत (प्रश्नों के उत्तर लिखें।)

(क) कुत्र विस्मयः न कुर्तव्यः ?

उ० ⇒ दाने, तपसि, शौचि, विज्ञाने, विनये नये च
विस्मयः न कुर्तव्यः।

(ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि कानि ?

उ० ⇒ पृथिव्यां — जलम्, अन्नं, सुमांसितम् इति
त्रीणि रत्नानि सन्ति।

(ग) व्यक्तलज्जः कुटी सुखी भवेत् ?

उ० ⇒ आहारै व्यवहारै च व्यक्तलज्जः सुखी भवेत्।

06. मञ्जूषातः पदानि चित्वा लिङ्गानुसारं लिखत
(मंजूषा से पद चुनकर लिंग के अनुसार लिखें।)
रत्नानि वसुन्धरा सत्येन सुखी अन्नम् वह्निः
रविः पृथ्वी सङ्गतिम्

पुंलिङ्गम्

सुखी

वह्निः

रविः

स्त्रीलिङ्गम्

वसुन्धरा

पृथ्वी

सङ्गतिम्

नपुंसकलिङ्गम्

रत्नानि

अन्नम्

सत्येन

07. अधोलिखितपदेषु धातवः के सन्ति ? (निम्नलिखित
पदों में क्या धातु हैं ?)

पठम्

करोति

पश्य

धातुः

ठ् (+ लट्)।

इष् (+ लोट्)।

भवेत्

तिष्ठति

भू (+ विधिलिङ्)

स्था (+ लट्)

कुक्कुटिः विनश्यति [कुक्कुटि वासा नष्ट हो जाता है]

पाठ - 02

शब्दार्थ —

अस्ति = है ; सरः = तालाब ; तथाः = उन दोनों का ;
 कुर्मः = कुक्कुटि ; तत्रैव = वहाँ पर ; प्रतिवसति
 स्म = रहता था ; अथ = इसके बाद ; धीवराः =
 मछुआरों ; अकथयन् = बोलें ; श्वः = आने वाला कुल ;
 मत्स्यकुर्मादीन् = मछली, कुक्कुटि आदि की ;
 मारयिष्यामः = मार डालेंगे ; श्रुत्वा = सुनकर ;
 युवाभ्यां = तुम दोनों के द्वारा ; वाती = बातचीत ;
 श्रुता = सुनी गई ; अधुना = अब ; यद् = जो ;
 तत्कर्तव्यम् = वह करो ; मैवम् (मा + स्वम्) =
 ऐसा नहीं ; हृदं = तालाब की ; कुरुतम् = तुम दोनों
 करो ; कुरवाव = हम दोनों करे ; युवाभ्यां सह =
 तुम दोनों के साथ ; आकाशमागता = आकाश
 मार्ग से ; अन्यत्र = और कहीं ; गन्तुम् =
 जाने के लिए ; उपायः = तरीका ; काष्ठदण्डम् =
 लकड़ी की उंठी ; धारयताम् = तुम दोनों पकड़ो ;
 अवलम्ब्य = लटक कर ; पक्षवलेन = पंखों के
 बल से ; सम्भावति = ही सकता है ; अपायः =
 हानि ; नीयमानं = ले जाते हुए ; अवलोक्य =
 देखकर ; मरणं = मरना ; कुष्ठः = नाराज / क्रोधित ;
 लम्बमानं = लटकते हुए का ; पश्चाद् = पीछे / बाद में ;
 अधावनु = ढींड़े ; महाद्वाश्चर्यम् = बड़ा आश्चर्य ;
 उड्डीयते = उड़ रहा है ; कश्चिद् = कोई ;
 यद्यथ = यदि यह ; कुशमपि = किसी प्रकार ;
 निपतति = गिरता है ; पक्त्वा = पकाकर ;

अपरः = दूसरा; दृष्ट्वा = जलाकर / भूनकर;
 नीत्वा = ली जाकर; विस्मृत्य = भूलकर; मरुम =
 राख; तत्क्षणमेव = उसी क्षण; मारितः = मार
 दिया; सुहृदो = मित्रों का; हितकामनां = हितैषियों
 का; अमिनन्दति = स्वागत करता है; क्व =
 समान; दुर्लुब्धिः = भूख; विनश्यति = नष्ट हो
 जाता है।

पाठ में आये हुए श्लोक का अर्थ —
 श्लोक :- सुहृदो हितकामनां वाक्यं यो नमिनन्दति।
 स क्व क्व दुर्लुब्धिः काष्ठाद् म्रष्टी
 विनश्यति ॥

अर्थ — जो (व्यक्ति) मित्रों और हितैषियों की
 बात का स्वागत नहीं करता, वह उड़ी से
 गिरे हुए भूख कछुए के समान नष्ट
 हो जाता है।

अभ्यासः

01. उच्चारणं कुरुत (उच्चारण करें)

02. सूक्तपदेन उत्तरत — (सूक्त पद में उत्तर दें)
 (क) कूर्मस्य किं नाम आसीत् ? उ० ⇒ कम्बुजरीवः।
 (ख) सरस्तीरे के आगच्छन् ? उ० ⇒ वीवराः।
 (ग) कूर्मः केन मार्गेण अन्यत्र गन्तुम शक्नोति ?
 उ० ⇒ आकाशमार्गेण।

(घ) लम्बमानं कर्म दृष्ट्वा चै अथावन १ :
 उ० ⇒ ~~अथवा~~ य पौरः।

03. (निम्नलिखित वाक्यों को किसके प्रति कृपा ? लिखें) -
 कृच्छयति कुं प्रतिक्रियति

यथा - प्रातः यद् उचितं तत्कृतव्यम् । उ० ⇒ हंसो कर्म प्रति

(क) अहं भवद्भ्यां सह आकाशमार्गेण

गन्तुम् इच्छामि । उ० ⇒

कर्मः हंसो प्रति

(ख) अत्र कः उपायः ? उ० ⇒

हंसो कर्म प्रति

(ग) अहं उत्तरं न दास्यामि । उ० ⇒

कर्मः हंसो प्रति

(घ) यूयं मरुम् खादत । उ० ⇒

कर्मः पौरान् प्रति

04. (संज्ञा रू क्रियापद लेकर वाक्य पूरे करे)।
 अभिनन्दति मक्षयिष्याम् इच्छामि वदिस्यामि
 उद्गीयते प्रतिवसति स्म

(क) हंसाभ्यां सह कर्मोऽपि उद्गीयते ।

(ख) अहं किञ्चिदपि न वदिस्यामि ।

(ग) यः हितकामनां सुहृदो वाक्यं न अभिनन्दति ।

(घ) एकः कर्मः अपि तत्रैव प्रतिवसति स्म ।

(ङ) अहम् आकाशमार्गेण अन्यत्र गन्तुम् इच्छामि ।

(च) वयं गृहं नीत्वा कर्म मक्षयिष्यामः ।

05. (पूर्णावाक्य में उत्तर दें) —

(क) कच्छपः कुत्र गन्तुम इच्छति ?

उ० ⇒ कच्छपः अन्यं हृदं गन्तुम इच्छति ।

(ख) कच्छपः कम् उपायं वदति ?

उ० ⇒ हंसो चाण्डदण्डं चञ्चवा धृत्वा तस्मिन् च कूर्मम्
अवलम्ब्य नयताम् इति उपायं कच्छपः वदति ।

(ग) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा पौराः किम् अवदन् ?

उ० ⇒ तं दृष्ट्वा पौराः अवदन् — 'हंसाम्यां सह
कच्छपः अपि उड्डीयते ।

(घ) कूर्मः मित्रयोः वचनं विस्मृत्य किम् अवदत् ?

उ० ⇒ कूर्मः मित्रयोः वचनं विस्मृत्य अवदत् —
'श्रुयं मस्म खादत ।'

06. (घटना के अनुसार वाक्य लिखें) —
उत्तर —

01. (अ) कूर्मः हंसो च एकस्मिन् सरसि विवसन्ति स्म ।

(ब) केचित् धीवराः सरस्तीरे आगच्छन् ।

02. (ज) 'वयं श्वः मत्स्यकूर्मादीन् मारयिष्यामः' इति

03. धीवराः अकथयन् ।

04. (ड) कूर्मः अन्यत्र गन्तुम इच्छति स्म ।

05. (क) कूर्मः हंसयोः सहायतया आकाशमार्गेण आच्छत् ।

06. (ख) लम्बमानं कूर्मः दृष्ट्वा पौराः आधावन् ।

07. (ग) पौराः अकथयन् — वयं पतितं कूर्मं खादिष्यामः ।

08. (घ) कूर्मः आकाशात् पतितः पौरैः मारितश्च ।

07. (मंजूषा श्लो-पदों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करें) -

अलाशयम्, अचिन्तयत्, वृद्धः, दुःखिताः, चीतरे,
वृक्षस्य, सर्पः, आदाय, समीपे

एकस्य वृक्षस्य शाखासु अनेके काकाः वसन्ति स्म ।
तस्य वृक्षस्य चीतरे एकः सर्पः अपि अवसत् ।
काकानाम् अनुपस्थितौ सर्पः काकानां शिशून्
खादति स्म । काकाः दुःखिताः आसन् । तेषु एकः
वृद्धः काकः उपायम् अचिन्तयत् । वृक्षस्य
समीपे अलाशयः आसीत् । तत्र एका
राजकुमारी स्नातुं अलाशयम् अगच्छति स्म ।
शिलायां स्थितं तस्याः अमरणम् आदाय
एकः काकः वृक्षस्य उपरि अस्थापयत् ।
राजसूयकाः काकम् अनुसृत्य वृक्षस्य समीपम्
अगच्छन् । तत्र ते तं सर्पं च अमारयन् ।
अतः सर्वोक्तम् - उपायेन सर्वं सिद्ध्यति ।

पाठ - 03

शब्दार्थ —

आस्ताम् = थे ; समृद्धः = धनी ; मवने = घर में ;
सर्वविधानि = सब प्रकार के ; सुख-साधनानि =
सुख के साधन ; चत्वारिंशत् = चालीस ;
अष्टादश = अठारह ; प्रकीर्णेषु = कमरों में ;
पञ्चाशत् = पचास ; जावाक्षाः = खिड़कियाँ ;
चतुरचत्वारिंशत् = चकलीस ; षट्त्रिंशत् = छत्तीस ;
विद्युत्-शब्दानि = बिजली के पंखे ; दश = दस ;
कृषकदम्पती = किसान पति-पत्नी ; आङ्ग्वरविहीनः =
दिसावे से रहित ; स्वशक्त्या = अपनी सामर्थ्य
से ; आतिथ्यम् = अतिथि-सत्कार ; सन्तुष्टीटस्मि =
सन्तुष्ट हूँ ; इदमेव = केवल यह ; एकैरपि = एक
भी ; मूल्याः = सेवक, नौकर ; बहवः = बहुत से ;
कर्मकराः = नौकर ; ममापि = मेरे भी ; द्वौ = दो ;
पादौ = दो पैर ; नेत्रौ = दो आँखें ; शीते = दो
कान ; प्रतिक्षणं = हर समय ; शक्नुवन्ति =
सकते हैं ; स्वकार्याय = अपने काम के लिए ;
मूल्याधीनः = नौकरों पर निर्भर ; अनुकूलयामि =
अनुकूल करता हूँ ; द्वादश = बारह ; षण्णाम् =
छः का ; एकस्मिन् = एक में ; त्रिंशत् = इत्तीस ;
अष्टाविंशतिः = अठ्ठाइस ; एकौनविंशतिः = उनतीस ;
अहमपि = मैं भी ; सार्धद्वादशवादनम् = साठ
बारह वज्र ; साम्प्रतं = अभी ।

अभ्यास - ६१

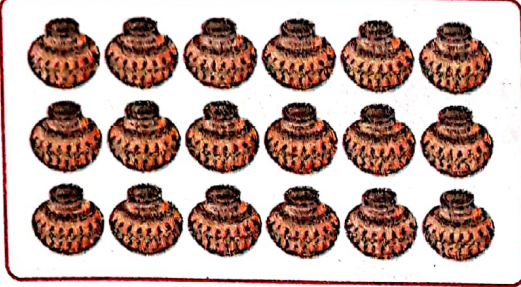
॥ अभ्यासः

०१. उच्चारण करें -

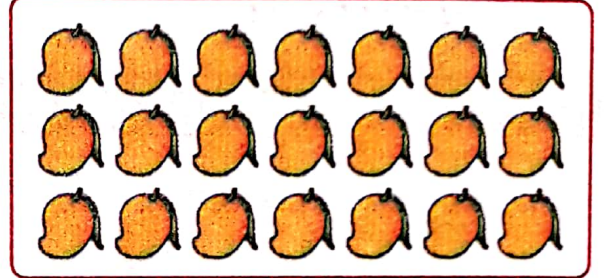
(निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर लिखें) -

- (क) कस्य भवने सर्वविधानि सुखसाधनानि आसन् ?
 उ० → श्रीकण्ठस्य भवने सर्वविधानि सुखसाधनानि आसन् ।
- (ख) कस्य गृहे कीदपि मृत्यः नास्ति ?
 उ० → कृष्णामूर्तेः गृहे कीदपि मृत्यः नास्ति ।
- (ग) श्रीकण्ठस्य आतिथ्यम् कैः अकुर्वन् ?
 उ० → कृष्णामूर्तिः तस्य पितरौ च श्रीकण्ठस्य आतिथ्यम् अकुर्वन् ।
- (घ) सर्वदा कुत्र सुखम् ?
 उ० → स्वावलम्बने सर्वदा सुखम् ।
- (ङ) श्रीकण्ठः कृष्णामूर्तेः गृहे कदा आगच्छत् ?
 उ० → श्रीकण्ठः कृष्णामूर्तेः गृहं प्रातः नववाहने आगच्छत् ।
- (च) कृष्णामूर्तेः कति कुमीकराः सन्ति ?
 उ० → कृष्णामूर्तेः अष्टौ कुमीकराः सन्ति ।

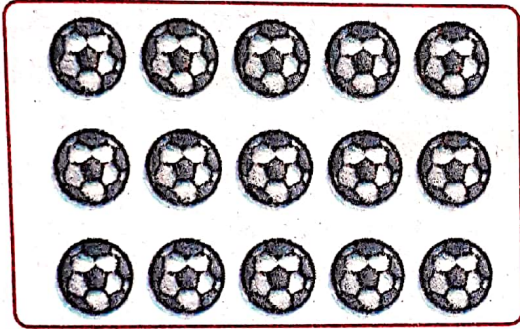
3. चित्राणि गणयित्वा तदधः संख्यावाचकशब्दं लिखत-

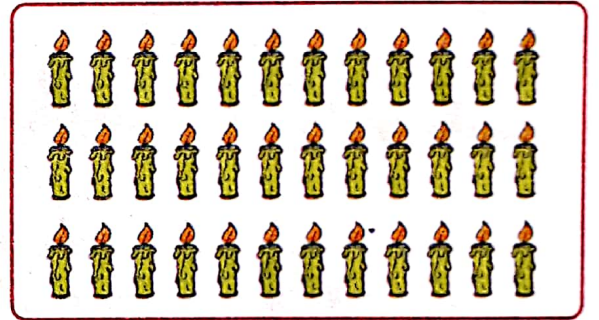
.....अष्टादश.....

.....सप्तविंशतिः.....

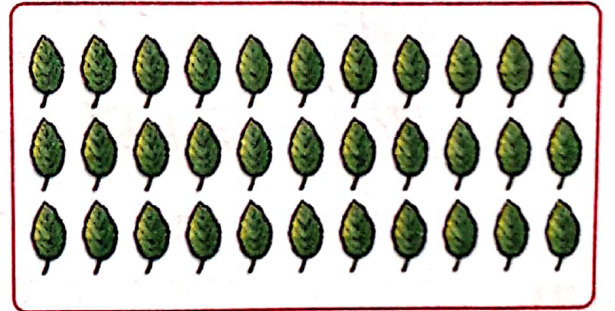
.....पञ्चदश.....

.....षट्त्रिंशत्.....

.....चतुर्विंशतिः.....

.....त्रयस्त्रिंशत्.....

4. मञ्जूषातः अङ्कानां कृते पदानि चिनुत-

चत्वारिंशत् सप्तविंशतिः एकत्रिंशत् पञ्चाशत् अष्टाविंशतिः त्रिंशत् चतुर्विंशतिः

28अष्टाविंशतिः.....

27

.....सप्तविंशतिः.....

30त्रिंशत्.....

31

.....सप्तत्रिंशत्.....

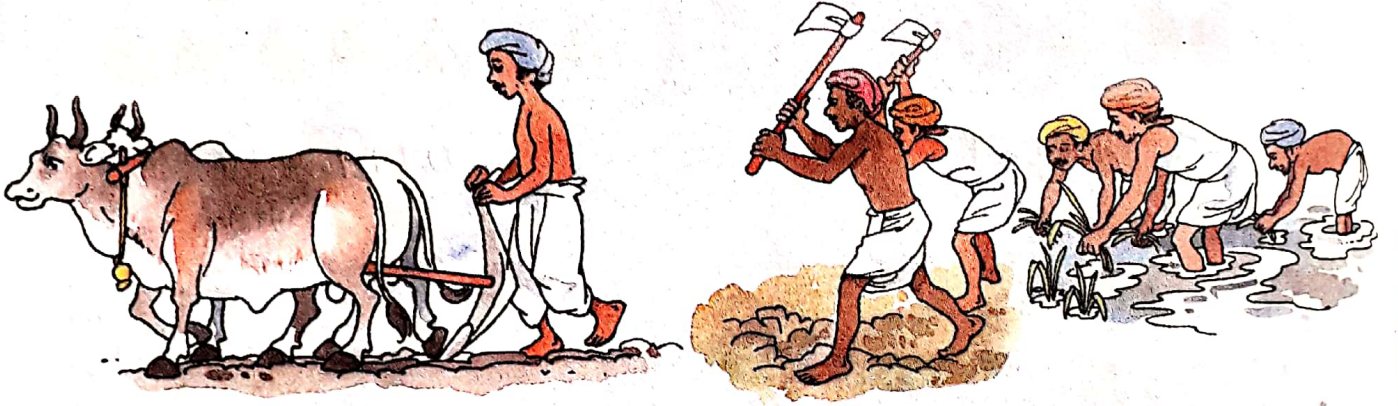
24 चतुर्विंशति

40

चत्वारिंशत्

50 पञ्चाशत्

5. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

कृषकाः	कृषकौ	एते	धान्यम्	एषः	कृषकः
एतौ	क्षेत्रम्	कर्षति	कुरुतः	खननकार्यम्	रोपयन्ति

एषः कृषकः क्षेत्रम् कर्षति ।
 एतौ कृषकौ खननकार्यम् कुरुतः ।
 एते कृषकाः धान्यम् रोपयन्ति ।

6. अधोलिखितान् समयवाचकान् अङ्कान् पदेषु लिखत-

यथा- 10.30	सार्धद्वादशवादनम्	5.00	पञ्चवादनम्
7.00	साप्तवादनम्	3.30	सार्धत्रिवादनम्
2.30	सार्धद्विवादनम्	9.00	सप्तवादनम्
11.00	एकादशवादनम्	12.30	सार्धद्वादशवादनम्
4.30	सार्धचतुर्वादनम्	8.00	अष्टवादनम्
1.30	सार्ध-एकवादनम् / समर्धे सार्धैकवादनम्	7.30	सार्धसाप्तवादनम्

7. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

षड् त्रिंशत् एकत्रिंशत् द्वौ द्वादश अष्टाविंशतिः

(क) ...षड्... ऋतवः भवन्ति।

(ख) मासाः ...द्वादश... भवन्ति।

(ग) एकस्मिन् मासे त्रिंशत् अथवा एकत्रिंशत् दिवसाः भवन्ति।

(घ) फरवरी-मासे सामान्यतः अष्टाविंशतिः दिनानि भवन्ति।

(ङ) मम शरीरे ...द्वौ... हस्तौ स्तः।

पाठ - 04

शब्दार्थ —

विविध - वैशामूषाधारिणः = विभिन्न प्रकार की
 वैशामूषा धारण किए हुए; बालकवयः = बालक
 कविगण; मञ्चस्य उपरि = मंच के ऊपर;
 उपविष्टाः = बैठे हुए; अधः = नीचे; श्रौतारः =
 श्रौतागण; उल्लुकाः = उल्लुक; कौलाहलम् =
 शौर; सञ्चालकः = संयोजक; अलम् = मत कुरी
 रौकी; परं हर्षस्य = महान हर्ष का; यत् = कि
 काव्यहन्तारः = कविता के हत्यार; कालयापकाः
 = समय जाँवाने वाले; दुरन्धराः = अज्ञानी/श्रेष्ठ;
 सृष्टि = अगड़; कुरतलह्वनिना = तालियों से;
 अरसिकेभ्यः = नीरस जनों को; स्वीकीयम् =
 आपनी; उच्चैः = ऊपर से; सर्वत्र = सब जगह;
 मादृशाः = मेरे जैसा; कुशलाः = निपुण;
 जनसंख्यानिवारणौ = जनसंख्या को हटाने में;
 चित्तां = चिंता को; प्रज्वलितां = जलती हुई को;
 विस्मयम् = आश्चर्य को; हस्तालाधवम् =
 हाथ की सफाई; तुन्दस्य उपरि = तोंड के ऊपर;
 आवर्तयन् = फेरते हुए; श्रुताम् = सुनिए;
 धार्यताम् = धारण करे; परान्न (परा + अन्नम्) =
 पराया मीजन या अन्न; दुर्दुर्दके = हे मुर्ख;
 दृथां = दृथा को; दुर्लभम् = कठिनता से प्राप्त;
 लोके = संसार में; अट्टहासं = जोर से
 हँसना; आम् = हाँ; पौषणं = पूष्ट करना;
 सर्वथा = सभी प्रकार से; पौष्टिकः =

बलवर्धक ; मौक्तव्यः = खाने ; आवज्जीवेत् =
 जब तक जीए ; धृतम् = छी ; पिबेत् = पीए ;
 तर्हिः = फिर / तब ; मत्पर्यणं (प्रति + अपेणम्) =
 लौटाना ; अवशिष्टं = शेष ; उत्प्रेरितः = प्रेरित
 होकर ; आशुचरितां = तुरन्त रचित कविता की ;
 हासपूर्वकं = हँसी के साथ ; आवयति = सुनाता
 है ; मौज्यलौलुपम् = खाने का लोभी ;
 नमाम्यहम् = मैं नमस्कार करता हूँ ।

पाठ में आये हुए श्लोकों का अर्थ

01. वैद्यराज । धनानि च ॥
 अर्थ — है वैद्यराज, है यमराज के सगे भाई ।
 तुझे (मेरा) नमस्कार है । यमराज तो केवल
 प्राण का हरण करता है, (परन्तु) वैद्य प्राणों
 और धन (अर्थात् दोनों) का हरण करता है ।

02. चितां हस्तलाघवम् ॥
 अर्थ — (कीई) वैद्य जलती हुई चिता की देखकर
 आश्चर्य में पड़ गया । (वह सोचने लगा कि)
 न तो मैं वहाँ पर गया और न मेरा भाई
 (यमराज) । फिर यह है किसके हाथ की
 सफाई ?

03. परान्नं - - - - - पुनः पुनः ॥

अर्थ — है मूर्ख। पराया अन्न प्राप्त करने शरीर पर दूया मत कर। (कारण कि) इस संसार में पराया अन्न दुर्लभ है तथा (ये) शरीर तो बार-बार मिलते रहते हैं।

04. यावज्जीवैत् पिवैत् ॥
 अर्थ — जब तक जीए, सुख से जीए (चाहे) प्रदण करने ही पीए।

05. धृतं जनः ॥
 अर्थ — ही पीकर, परिश्रम करने व्यक्ति कृपा उतार दे।

06. गजाधारं नमाम्यहम् ॥
 अर्थ — गजाधार कवि और खाने के लोमी तुन्दिल, कालान्तक तथा वैद्य चार्कि को मैं नमस्कार करता हूँ।

अभ्यासः

01. उच्चारण करें।

02. मंजुषा से अव्यय पद चुनकर वाक्य पूरे करें —
 अलम् अन्तः वहिः अधः उपरि

- (क) वृक्षस्य उपरि स्वगाः वसन्ति ।
 (ख) आलम् विवादेन ।
 (ग) वर्षीकाले गृहात् वहिः मा गच्छ ।
 (घ) मञ्चस्य अधः श्रोतारः उपविष्टाः सन्ति ।
 (ङ) छात्राः विद्यालयस्य अन्तः प्रविशन्ति ।

03. अशुद्ध पद चुने —
(क)	गमन्ति, अचकन्ति, पृच्छन्ति, धावन्ति ।	गमन्ति
(ख)	रामैः, गृहैः, सर्पैः, गर्जैः ।	गर्जैः
(ग)	लतया, मातया, रमया, निशया ।	मातया
(घ)	लते, रमे, माते, प्रिये ।	माते
(ङ)	लिखति, गर्जति, फलति, सैवति ।	सैवति

04. मञ्जूषा सौ समानार्थक पद चुनकर लिखे —
 प्रसन्नतायाः चिकित्सकम् लब्ध्वा शरीरस्य दृष्ट्वा!

प्राप्य	—	लब्ध्वा
कुशलाः	—	दृष्ट्वा
हृषस्य	—	प्रसन्नतायाः
दृष्टस्य	—	शरीरस्य
वैद्यम्	—	चिकित्सकम्

05. निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर सञ्च पद में दें —

- (क) मञ्चे कति बालकवयः उपविष्टाः सन्ति ?
 उ० → चत्वारः ।

- (ख) के कोलाहलं कुर्वन्ति ? उ० → शीतारः ।
 (ग) गजाधरः कम् उद्दिश्य काव्यं प्रस्तौति ?
 उ० → वैद्यम् ।
 (घ) तुन्दिलः कस्य उपरि हस्तम् आवर्त्तयति ?
 उ० → तुन्दस्य ।
 (ङ) लोके पुनः पुनः कानि भवन्ति ?
 उ० → शरीरानि ।
 (च) किं कृत्वा धूर्तं पिबेत् ? उ० → शकणम् ।

06. मञ्जूषा स्त्री पद चुनकर कथा की मूर्ति करें -

नासिकायामैव वारंवारम् खड्गेन दुरम्
 मित्रता मक्षिका व्यजनेन उपाविशत्
 किन्ना सुप्तः प्रियः

पुरा खड्गस्य नृपस्य सक्तः प्रियः वानरः आसीत् ।
 खड्गा नृपः सुप्तः आसीत् । वानरः व्यजनेन
 तम् अकील्यत् । तद्वै सक्ता मक्षिका नृपस्य
 नासिकायाम् उपाविशत् । यद्यपि वानरः वारंवारम्
 व्यजनेन तां विवारयति स्म तथापि सा पुनः
 पुनः नृपस्य नासिकायामैव उपाविशति स्म । अन्ते
 साः मक्षिकां हस्तं खड्गेन प्रहारम् अकरोत् ।
 मक्षिका तु उड्डीय दूरम् गता किन्तु
 खड्गाप्रहारेण नृपस्य नासिका किन्ना अभवत् ।
 अतः स्वोच्यते - "सर्वजनैः सह मित्रता
 नोचिता ।"

07. विलीन पदों का मिलान करें —
उत्तर —

अधः	→	उपरि
अन्तः	→	बहिः
दुर्बलम्!	→	सुबलम्!
उच्चैः	→	नीचैः
दुर्लभम्	→	सुलभम्

संस्कृत व्याकरण की पुस्तक की सहायता से पढ़ें —

1. वर्ण-विचार कारक
2. शब्द रूप — स्तत् (पुं०, स्त्री०, नपु०)
तत् (" " ")
नदी
पितृ
मति
3. धातु रूप — चर्, पठ्, गाम्, खेल्, खाट्,
कु, पच्, वृश् (पश्य्)
4. संख्यावाचक शब्द संस्कृत में 1 से 50 तक।